

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.25.010.22296>Ks. ALEKSANDER POSACKI SJ <https://orcid.org/0000-0003-4482-4549>

Collegium Verum

Warszawa

„DUCHOWOŚĆ SERCA” W DIALOGU
MIĘDZYKULTUROWYM I EKUMENICZNYM
Z PRAWOSŁAWIEM W MYŚLI KARDYNAŁA
TOMÁŠA ŠPIDLÍKA

“SPIRITUALITY OF THE HEART” IN INTERCULTURAL
AND ECUMENICAL DIALOGUE WITH ORTHODOXY
IN THE THOUGHT OF CARDINAL TOMÁŠ ŠPIDLÍK

Streszczenie

Niniejszy artykuł przedstawia wieloaspektową analizę duchowości serca w ujęciu kard. Tomáša Špidlíka SJ, jednego z najwybitniejszych znawców teologii chrześcijańskiego Wschodu i pioniera dialogu ekumenicznego. W centrum refleksji autora znajduje się „antropologia serca” – koncepcja głęboko zakorzeniona w tradycji Ojców greckich, rosyjskiej filozofii religijnej oraz duchowości katolickiej, będąca próbą integralnego ujęcia osoby ludzkiej jako istoty cielesno-duchowej otwartej na Transcendencję. Celem opracowania jest ukazanie „duchowości serca” nie tylko jako teologicznej refleksji, ale jako przestrzeni realnego i konstruktywnego dialogu ekumenicznego, zdolnego przekroczyć historyczne podziały chrześcijaństwa oraz jako propozycji dla współczesnej antropologii filozoficznej i teologicznej. Na zakończenie tekst stawia tezę, że duchowość serca może stanowić klucz do odnowy duchowej zarówno na chrześcijańskim Wschodzie, jak i Zachodzie.

Abstract

This article presents a multifaceted analysis of the spirituality of the heart as conceptualised by Cardinal Tomáš Špidlík SJ, one of the most eminent scholars of Eastern Christian theology and a pioneer of ecumenical dialogue. At the core of Špidlík's thought lies the

“anthropology of the heart” — a concept deeply rooted in the tradition of the Greek Fathers, Russian religious philosophy, and Catholic spirituality, offering a holistic understanding of the human person as a bodily-spiritual being open to Transcendence. The aim of this study is to present the “spirituality of the heart” not only as a theological reflection but also as a space for real and constructive ecumenical dialogue, capable of overcoming historical divisions in Christianity. It also proposes this concept as a viable foundation for contemporary philosophical and theological anthropology. Ultimately, the text argues that the spirituality of the heart offers a path toward spiritual renewal in both Eastern and Western Christian traditions.

Słowa kluczowe: antropologia serca, duchowość chrześcijańskiego Wschodu, ekumenizm, modlitwa serca, personalizm trynitarny

Keywords: anthropology of the heart, Eastern Christian spirituality, ecumenism, prayer of the heart, Trinitarian personalism

Tomáš Špidlík – trudne początki

Od 1991 roku ks. Tomáš Špidlík SJ mieszkał i pracował w Centro Aletti, ośrodku badawczym Towarzystwa Jezusowego w Rzymie, zajmującym się badaniem tradycji chrześcijańskiego Wschodu w odniesieniu do problemów współczesnego świata. Ks. Špidlík zmarł wieczorem 16 kwietnia 2010 roku.

Biografię czeskiego teologa opieram na materiałach, pochodzących głównie z Centro Aletti, gdzie mieszkał i pracował, co czyni je szczególnie wiarygodnym źródłem¹.

Tomáš Špidlík urodził się 17 grudnia 1919 roku w Boskovicach na Morawach. Po ukończeniu szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum w Boskovicach, w roku akademickim 1938–1939 rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Brnie, a w 1939 roku w związku z okupacją hitlerowską uczelnie zostały zamknięte. Stopniowo dojrzewało w nim pragnienie bycia jezuitą. W 1940 roku wstąpił do nowicjatu jezuickiego w Beneszowie pod Pragę, jednak w 1942 roku nowicjat został zajęty przez hitlerowców i nowicjuszy przeniesiono do Velehradu na Morawach. 24 września tego samego roku złożył śluby zakonne².

Ks. Špidlíka działalność naukowa, popularyzatorska i duszpasterska

W 1951 roku, po trzeciej probacji, ks. Špidlík został powołany do Radia Watykańskiego w Rzymie. Programy tej stacji, zwłaszcza dla krajów za „żelazną kurtyną”,

¹ Por. stronę internetową dotyczącą kard. Tomáša Špidlíka, [w:] <https://www.centroaletti.com/spidlik/> [dostęp: 7.04.2025].

² Ibidem.

były cenną pomocą dla promocji wolności zagrożonej powolnym, ale stopniowym procesem zniewolenia. Z jego zaangażowania w działalność Radia Watykańskiego zrodzi się szczególna misja, która sprawi, że będzie znany w swojej ojczyźnie, pomimo presji ze strony władz komunistycznych. Spotkali się z nim m.in. działacz polityczny Alexandr Dubček i prezydent Czech Václav Havel.

Niedzielne kazania w języku czeskim ks. Špidlíka wzbudziły tak wielkie zainteresowanie, że zostały opublikowane i przetłumaczone na różne języki Europy Wschodniej (m.in. czeski, polski, rumuński), ale także na włoski³.

W czerwcu 1955 roku obronił pracę doktorską w Papieskim Instytucie Wschodnim⁴. W tym samym roku rozpoczęła się jego działalność jako profesora uniwersyteckiego, konkretnie profesora patrystycznej i orientalnej teologii duchowości na różnych uniwersytetach, w Rzymie i na całym świecie. Jeśli nawet to jego nauczyciel, ks. Irénée Hausherr SJ, stworzył naukowe podstawy badań nad duchowością chrześcijańskiego Wschodu, to niewątpliwie ks. Špidlík nadał treść temu rozwojowi w istotnym kierunku określonej syntezy naukowej. To sprawiło, że dzisiejsze dzieło Špidlíka nie jest wyłącznie dziełem historii duchowości, ale reprezentuje organiczną wizję teologiczną⁵.

Tomáš Špidlík i wszechstronna działalność ekumeniczna

W swojej pracy, która obejmuje zarówno badania, systematyzację, jak i rozpowszechnianie, Špidlík odznaczał się ogromną wrażliwością na „inkulturację”. Jest to praktyka niezbędna w działalności ekumenicznej i misyjnej.

W twórczości Špidlíka panuje pewien paradoksalny efekt: wielu badaczy wydobyło na światło dzienne starożytne, ukryte rzeczy, ale pozostają one martwe. W ujęciu czeskiego myśliciela stają się one bogactwem wcielenia, a nawet przemienienia kultur w Chrystusie, w historii zbawienia. Zyskują przesłanie teologiczne, które może twórczo inspirować, ukierunkowywać ludzi, a także nabrać dla nich wartości egzystencjalnej⁶.

W 1989 roku Amerykański Instytut Bibliograficzny w Raleigh (Karolina Północna) wybrał Špidlíka „Człowiekiem Roku 1990”, a rok później ten sam Instytut przyznał mu tytuł „Najbardziej podziwianej osobowości dekady”.

³ Ibidem.

⁴ T. Špidlík, *Il cuore e lo Spirito. La dottrina spirituale di Teofane il Recluso*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2004.

⁵ Por. Card. Tomáš Špidlík, [w:] <https://www.centroaletti.com/spidlik/> [dostęp: 7.04.2025].

⁶ Ibidem.

Praca prof. Špidlíka jest efektem wielu lat wnikliwych badań i refleksji, a także głębokiej, artystycznej wrażliwości na współczesną kulturę. Z tą wrażliwością ks. Špidlík wydobył na polach teologii wschodniej te treści, które mogą dziś stanowić źródło życia i odnowy wiary chrześcijańskiej na Wschodzie i Zachodzie.

Špidlík był kilkakrotnie zapraszany do Rosji, m.in. na 600. rocznicę śmierci św. Sergiusza z Radoneża (25 lutego 1392 r.), obchodzoną 8 października według kalendarza gregoriańskiego, i z tej okazji został także przyjęty na Kremlu.

W 1993 roku Petersburskie Towarzystwo Studiów Bizantyjskich mianowało go członkiem honorowym. W kwietniu 1994 roku, z okazji wydania *L'idée russe*, miasto Troyes przyznało mu medal w dowód honorowego obywatelstwa. W roku akademickim 1994–1995 Špidlík został mianowany pierwszym kierownikiem Katedry Teologii Orientalnej założonej w Papieskim Instytucie Wschodnim przez Sir Daniela i hrabinę Bernardinę Donohue.

Wykład inauguracyjny pt. *Powrót człowieka do duchowości wschodniej* wygłoszony został 14 listopada 1994 roku. W marcu 1995 roku ks. Špidlík głosi rekolekcje papieżowi Janowi Pawłowi II i jego współpracownikom z kurii watykańskiej.

W 1997 roku otrzymał dwa doktoraty honoris causa. Jeden w maju, na Uniwersytecie w Klużu-Napoce w Rumunii, jako jeden z największych ekspertów w dziedzinie teologii i duchowości Wschodu, a drugi w grudniu, na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Ołomuńcu w Czechach. W październiku 1998 roku prezydent Republiki Czeskiej Vaclav Havel przyznał mu medal Orderu Masaryka, jedno z najwyższych odznaczeń państwa czeskiego. W maju 1999 roku Uniwersytet Karola w Pradze nadał mu także tytuł doktora *honoris causa*⁷.

Ks. Špidlík – ceniony za działalność ekumeniczną przez Kościół katolicki i Cerkiew prawosławną

W Wielkim Poście 1995 roku św. Jan Paweł II powołał go do głoszenia rekolekcji, a w październiku 2003 roku mianował kardynałem za zasługi w nauce i służbie ekumenizmowi.

W listopadzie 2006 roku otrzymał także tytuł doktora *honoris causa* Katolickiego Uniwersytetu Najświętszego Serca w Mediolanie, gdzie otwarto także Centrum Porozumienia Ekumenicznego im. Kardynała Špidlíka – teologiczne, duchowe i kulturalne centrum dialogu, badań, edukacji, publikacji i współpracy artystycznej między Kościołami chrześcijańskimi mające na celu promowanie większego zrozumienia i współpracy ekumenicznej⁸.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

Twórczość Špidlíka, będąca wynikiem wieloletnich wnikliwych badań i refleksji, doprowadziła go do publikacji 145 książek i ponad 600 artykułów. Jest to dzieło, które ukazuje – na poziomie teologicznym i duchowym – aktualną i dalekosiężną myśl ekumeniczną, zorientowaną na potrzebę „nowej wizji człowieka” na tle personalizmu trynitarnego⁹.

Serce najbardziej odpowiednim personalistycznym symbolem

W centrum refleksji Špidlíka znajduje się „teologia serca”, za pomocą której – wyjaśnia w swojej książce F. Nardin, *Le cœur: intégrité de l'homme entier. Le cardinal Spidlik, entre Orient et Occident* – stara się sformułować myśl duchową zdolną do ponownego przedstawienia i uwypuklenia głównych fundamentów wartości osoby i relacji.

„Serce” jest bowiem najodpowiedniejszym symbolem i wyrazem wskazującym na całość i integralność osoby ludzkiej, na prawdziwe miejsce spotkania Boga i człowieka. Według Špidlíka serce jest „miejscem”, w którym dokonuje się nawrócenie i przeobstwienie całego człowieka, gdzie działa Duch Boży, który sprawia, że „człowiek staje się osobą” zdolną do prawdziwych relacji. Z tego założenia wynika, że dla teologa jezuickiego fundamentalne wydaje się znaczenie „modlitwy serca”, przedstawianej jako ważny ideał dla mistycyzmu chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu¹⁰.

Ekumenizm i rosyjska „metafizyka serca”

Kardynał Tomáš Špidlík, wielki pionier w temacie ekumenizmu bazuje na greckich Ojcach Kościoła oraz mistykach i filozofach rosyjskich, systematyzując i syntetyzując obydwa stanowiska, nawet jeśli one w wielu punktach się różnią¹¹.

Czeski teolog wykorzystuje podejście fenomenologiczne i „rozumiejące” (nie wchodzi w polemiki teologiczne, stara się wydobyć to, co prawdziwe i istotne). Korzysta ze wszystkich mistyków i filozofów rosyjskich zajmujących się sercem, poczynając od Teofana Pustelnika, którego cytuje najczęściej¹². Są to przede wszyst-

⁹ Personalizm filozoficzny zrodził się z teologicznych dyskusji trynitarnych.

¹⁰ Zob. więcej: F. Nardin, *Le cœur: intégrité de l'homme entier. Le cardinal Spidlik, entre Orient et Occident*, Paris, Lethielleux, 2011, [w:] https://www.paroleetsilence.com/Le-coeur-integrite-de-l-homme-entier_oeuvre_9741.html [dostęp: 5.04.2025].

¹¹ Por. T. Špidlík, *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa, Wydawnictwo Księży Marianów, 2000.

¹² Ibidem.

kim Hryhorij Skoworoda prekursor filozofii serca, a także filozof Pamfil Jurkiewicz, nauczyciel Władimira Sołowjowa, który także przejął antropologię serca od Jurkiewicza¹³.

Fiodor Dostojewski, który także był pod ich wpływem, jest uważany za antropologa „kardiocentryzmu” (walka duchowa w sercu człowieka)¹⁴. Wcześniej prekursorami antropologii serca byli słowianofile, Iwan Kirejewski i Aleksiej Chomiakow, nauczający antropologii integralnej (poznanie całym sobą, z prymatem serca)¹⁵.

Mówi się o duchowości serca, ale też o filozofii serca, antropologii serca, logice serca, ontologii serca czy metafizyce serca¹⁶. Mówi się też o modlitwie serca oraz modlitwie Jezusowej (*Filokalia*), gdzie pewnym odpowiednikiem jest różaniec¹⁷.

Dla wielu rosyjskich teologów, filozofów i pisarzy religijnych serce jest warunkiem ontologicznym integralności człowieka¹⁸. Ontologię serca (a nie tylko wymiar metaforyczny tego pojęcia) bardzo podkreśla o. Paweł Florenski, który spośród wymienionych przez Jana Pawła II myślicieli w encyklice *Fides et ratio*, najwięcej i najgłębiej miał do powiedzenia na temat antropologii, duchowości czy mistyki serca¹⁹. Czeski kardynał wielokrotnie cytuje Florenskiego²⁰.

¹³ Por. A.A. Лебеденко, *Философия сердца Григория Сковороды: концепция цельности человека и мира*, „Труды Объединенного Научного Центра проблем космического мышления” (Москва) 2009, t. 2, ss. 240–253. Por. też С.Г. Елистратов, „*Философия сердца*” Памфила Юркевича, Киев 1996, [w:] <http://cheloveknauka.com/filosofiya-serdtsa-pamfila-yurkevicha#ixzz52T5fGal2> [dostęp: 3.04.2025].

¹⁴ Por. Н. Симаков, *Философия сердца в миросозерцании Ф.М. Достоевского и И.А. Ильина*, [w:] https://ruskline.ru/analitika/2013/12/4/filosofiya_serdca_v_mirosozercanii_fm_dostoevskogo_i_ila_ilina/ [dostęp: 5.04.2025].

¹⁵ Por. A. Walicki (red.), *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna (1825–1861)*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, s. 158 n.

¹⁶ Por. A.A. Лебеденко, *Философия сердца в культурном пространстве России*, [w:] *Культура – синтез действенного блага: Материалы Международного общественного форума, Пермь, 6–9 июля 2006 г.*, Москва, Пермское региональное отделение Международной Лиги защиты культуры, 2007, ss. 43–53.

¹⁷ Jak stwierdza prof. J. Kuffel, w ramach podejścia ekumenicznego takie twierdzenie ma uzasadnienie. Jednakże sposób, w jaki opisują modlitwę Jezusową przedstawiciele hezychazmu, nie pozwala na identyfikowanie tych dwóch metod modlitewnych. Por. J. Serr, O. Clément, *Modlitwa serca*, Lublin, Kerygma, 1993. „Metafizykę serca” spotykamy już u św. Grzegorza Palamasa. Por. Г. Палама, *Триады в защиту священо безмолствующих*, пер., послесл. и ком. В. Вениаминова, Москва, 2003. Zob. też J. Krocak, *Palamas i Florenski. Метафизика сердца в патрыстичной и росыjskiej традиции философичной и literackiej*, ss. 69–82, [in:] *Метафизика а литература в культуре росыjskiej. Метафизика и литература в русской культуре*, red. T. Obolevitch, Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe, 2012, s. 311–326.

¹⁸ Por. P.A. Бурханов, А.С. Гагарин, *Метафизика сердца и любви в западной и отечественной философской традиции*, ред. P.A. Бурханов, Екатеринбург 2007.

¹⁹ Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*. Por. J. Krocak, *Palamas i Florenski...*, op. cit., ss. 70 n.

²⁰ Por. T. Spidlik, *Мысль росыjska...*, op. cit., s. 45n.

Spojrzenie na serce z różnych punktów widzenia

Tomáš Špidlík patrzy na duchowość serca z wielu punktów widzenia i przypomina, że już Ojcowie greccy, aby rozjaśnić biblijne spojrzenie dotyczące serca, odnosili się do pewnych teorii medycznych²¹. Także w tradycji hezychastycznej często słowo serce nie oznaczało jedynie rzeczywistości duchowej, ale także serce z ciała, gdzie duch zamieszkuje w konkretnym fizycznym organie (*Filokalia*)²².

Ks. Špidlík jest świadomy niebezpieczeństwa dosłownego zrównania serca z ciałem, albo z uczuciami i dlatego cytuje A. Guillaumonta, który widzi w takiej koncepcji niebezpieczeństwo „materializmu duchowego”, np. herezji mesalianizmu²³. Symbol serca występuje niestety też w teoriach okultystycznych spirytysty Papusa tradycji wolnomularskiej czy w okultyzmie rodziny Rerichów (Agni Yoga)²⁴. Oznacza wtedy subiektywizm czy mediumizm, który lekceważy rozum i obiektywną prawdę.

Antropologia serca i jej uniwersalny wymiar w różnych religiach

Kardynał Špidlík, opisując fenomen serca z różnych stron, wskazuje na bogactwo jego źródeł i koncepcji, czym przybliża się do *metody fenomenologicznej*. Opisów jest wiele, ale nie są one zamknięte, ponieważ fenomen serca zdaje się rzeczywiście niewyczerpany w swojej tajemniczej złożoności ontologicznej i bogactwie antropologicznym²⁵.

Czeski teolog w opisach *duchowości serca*, sięga nie tylko do myśli chrześcijańskiej, ale nawiązuje też do innych religii. Zależy mu bowiem na uniwersalnym znaczeniu serca i dlatego też odnosi się do myśli mistycznej islamskiego sufizmu, gdzie serce i miłość zajmują miejsce centralne²⁶.

²¹ W kwestii fizjologicznej interpretacji serca czeski kardynał przywołuje opinię biskupa tradycji wschodniej Antoniego Blooma, który będąc lekarzem, był jednocześnie obrońcą „modlitwy serca”. Próbował on stworzyć swoistą syntezę swoich studiów na ten temat. Por. T. Špidlík, *Il cuore e lo Spirito...*, op. cit., s. 62.

²² Por. J. Naumowicz, *Nowa Filokalia. Droga do modlitwy serca*, Kraków, Esprit, 2024.

²³ Por. J. Kraśniewska, *The anthropology of the heart as a way to ecumenical dialogue*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio” 2021, t. 48, nr 4, ss. 118–132, <https://doi.org/10.34766/fetr.v48i4.1033>.

²⁴ Por. *Agni Yoga Society*, [w:] <https://web.archive.org/web/20170313074855/http://www.agniyoga.org/index.php> [dostęp: 6.04.2025].

²⁵ Por. T. Špidlík, *Esperienza spirituale dell'Oriente cristiano*, w: *Corso di spiritualità. Esperienza – sistematica – proiezione*, red. B. Secondin, T. Goffi, Brescia, Queriniana, 1989, ss. 210–221.

²⁶ Por. B.S. Abdallah-Krzepkowska, *Praktyki cielesne w sufizmie*, [w:] *Joga w kontekstach kulturowych*, t. 4, red. A.A. Gomółka, K.I. Gęsikowska, D.K. Wasilewska, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021, ss. 35–55.

Znaczenie serca występuje też w hinduizmie, o którym także wspomina rosyjski filozof Boris Wyszesławcew, mający wpływ na myśl Špidlika²⁷. Serce może być również obecne w doświadczeniu buddyjskiego *współczucia*, ale tego tematu Špidlik nie rozwija²⁸. Książka Wyszesławcewa *Serce w mistycyzmie chrześcijańskim i indyjskim* była pierwszą próbą usystematyzowania nauki prawosławnych chrześcijan o sercu²⁹. Książka spotkała się z życzliwą reakcją wybitnego rosyjskiego filozofa-intuicjonisty, Nikołaja Łoskiego i generalnie zwróciła większą uwagę na rolę serca w duchowości rosyjskiej oraz przyczyniła się do pogłębienia świadomości tego faktu³⁰. Špidlik wielokrotnie powołuje się na tych autorów³¹.

Filozofia serca zapomniana na Zachodzie?

Antropologia serca dotyczy poznania Boga. Jest ona ważna także dla chrześcijaństwa na Wschodzie, ale może powinna być bardziej znana na Zachodzie. Dialog teologiczny powinien bowiem oddziaływać w obie strony.

Gdy chodzi o chrześcijański Wschód wyróżnia się tu refleksja filozoficzno-teologiczna na temat „serca”, obecna już u greckich Ojców Kościoła, dziś w zachodniej teologii nieco zapomniana, a może nawet lekceważona. O tym zapomnieniu pisał papież Franciszek w ostatniej encyklice *Dilexit nos*:

Problem społeczeństwa płynnego jest dziś aktualny, ale dewaluacja wewnętrznego centrum człowieka – serca – pochodzi z bardziej odległych czasów: znajdujemy ją już w greckim i przedchrześcijańskim racjonalizmie, w postchrześcijańskim idealizmie oraz w różnych formach materializmu. Serce zajmowało niewiele miejsca w antropologii i jest pojęciem obcym dla wielkiej myśli filozoficznej. Preferowano inne pojęcia, takie jak rozum, wola czy wolność. Jego znaczenie jest nieprecyzyjne i nie przyznano mu konkretnego miejsca w życiu ludzkim³².

A jednak antropologia serca na Zachodzie nie została w pełni zapomniana, występując często pod innymi nazwami.

²⁷ O wzajemnych wpływach sufickich i hinduistycznych (na przykładzie mistycznego ruchu bhakti) pisze Piotr Kłodkowski w swojej pracy *Homo mysticus hinduizmu i islamu. Mistyczny ruch bhakti i sufizmu* (Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1998).

²⁸ Wyraża się to w duchowej idei Bothisattwy.

²⁹ Por. B. Вышеславцев, *Сердце в христианской и индийской мистике*, Paris, YMCA Press, 1929.

³⁰ Por. H.O. Лосский (recenzja), B. Вышеславцев, *Сердце в христианской и индийской мистике*, „Путь” 1931, nr 28, s. 101.

³¹ Por. T. Špidlik, *Myśl rosyjska...*, op. cit., ss. 27n.

³² Papież Franciszek, Encyklika *Dilexit nos – o miłości ludzkiej i Bożej Serca Jezusa Chrystusa*, 10.

Znaczenie „duchowości” serca na Zachodzie

Problematyka „serca”, zwłaszcza jej główna postać, tj. metafizyka serca (można też mówić o mistyce serca czy duchowości serca) czy antropologia serca, obecna jest natomiast w całej prawosławnej kulturze rosyjskiej, zarówno w filozofii, jak i w teologii.

Występowała też kiedyś na Zachodzie. Obecnie zaś wyraża się w poszukiwaniach dotyczących *poznawczego znaczenia uczuć*, które miały wskazywać na obiektywny świat wartości. Chodzi tu o twórczość Maxa Schelera czy Nicolaiego Hartmanna, Dietricha von Hildebranda, Victora E. Frankla, Edith Stein czy Karola Wojtyły. Sprzyja temu tradycja fenomenologiczna³³. Idzie tu także o kategorię doświadczenia miłości (w tym „poznania przez miłość”) jako rzeczywistości ontologicznej, a nie tylko psychologicznej³⁴.

Jest to znakomita przestrzeń dla dialogu w obszarze antropologii serca, która może być analizowana także językiem myśli współczesnej. W encyklice *Dilexit nos – o miłości ludzkiej i Bożej Serca Jezusa Chrystusa* papież Franciszek powołuje się nawet na Martina Heideggera, cenionego zarówno we współczesnej teologii katolickiej, jak i prawosławnej³⁵. Kategoria serca jest zresztą pokrewna kategorii sumienia, na którą także powołuje się M. Heidegger czy K. Jaspers i wielu innych współczesnych filozofów.

Znaczenie Pascala i Schelera dla myśli rosyjskiej

Boris Wyszesławcew – filozof rosyjski, który najbardziej rozszerzył temat antropologii serca – odczuwał także bardzo silne wsparcie intelektualne ze strony myślicieli zachodnich, zwłaszcza ze strony Schelera i „odkrytego” przez niego Blaise’a Pascala³⁶.

³³ Por. J. Kraśniewska, *The anthropology...*, op. cit., ss. 118–132.

³⁴ Por. D. von Hildebrand, *Istota miłości*, przeł. W. Paluchowski CM, Warszawa, Wydawnictwo Fronda, 2021.

³⁵ Jest to ważny dowód oficjalnego otwarcia Kościoła na współczesną filozofię. W encyklice tej czytamy ważne słowa: „Według interpretacji Heideggera, współczesnego myśliciela, filozofia nie zaczyna się od czystej koncepcji lub pewności, ale od szoku emocjonalnego. «Myśl musi zostać poruszona, zanim zacznie pracować z pojęciami lub w trakcie pracy nad nimi. Bez głębokiej emocji myślenie nie może się rozpocząć. Pierwszym obrazem mentalnym byłaby gęsia skórka. Pierwszą rzeczą, która skłania do myślenia i zadawania pytań, jest głęboka emocja. Filozofia zawsze odbywa się w podstawowym stanie ducha (Stimmung)». I tu jawi się serce, które «jest gospodarzem stanów umysłu, funkcjonuje jako ‘strażnik stanu umysłu’. ‘Serce’ słucha niemetaforycznie ‘cichego głosu’ bytu, pozwalając się przez niego temperować i determinować»” (Papież Franciszek, Encyklika *Dilexit nos...*, op. cit., 16).

³⁶ Por. М. Евдокимов, *Сердце в восточной традиции и в «Мыслях» Паскаля*, „Страницы”

Należy zauważyć, że wpływ i znaczenie Schelera dostrzegło wielu rosyjskich filozofów, nie tylko tych na wygnaniu, ale także tych, którzy pozostali w Rosji (np. Timofiej Rajnow). Jeśli chodzi o Pascala, jego bliskość z tradycją prawosławną postulowano nie raz³⁷.

Według Wyszesławcewa, Scheler był pierwszym z filozofów, który zainspirował się ideą „logiki serca” Pascala. Na tym pomysłe zbudował swoją teorię wartości, które potem N. Hartmann kontynuował (*Odwieczne w filozofii rosyjskiej*)³⁸. Intuicjoniści rosyjscy, tacy jak Siemion Frank i Nikołaj Łoski wzmacniają antropologię serca filozoficznie poprzez pokrewną ideę filozoficznej intuicji³⁹.

Integralna antropologia serca powiązana z teologią Serca Jezusowego

Nikołaj Łoskij i kard. Spidlik zauważają, że Boris Wyszesławcew docenia Kult Serca Jezusowego, zasadniczo odrzucający przez prawosławnych⁴⁰.

Teologia Serca Jezusowego ściśle powiązana jest z antropologią serca każdego człowieka. Widać to w najnowszej encyklice papieża Franciszka, która odwołuje się do Fiodora Dostojewskiego, w aspekcie postaci Stawrogina (*Biesy*) i jego „braku serca”⁴¹.

Papież Franciszek w encyklice *Dilexit nos* – określa integralną antropologię serca w sposób analogiczny do antropologii prawosławnej, stwierdzając w punkcie 15:

Jest to ważne słowo dla filozofii i teologii, które dążą do osiągnięcia całościowej syntezy. Rzeczywiście, słowo «serce» nie może być wyczerpująco wyjaśnione przez biologię, psychologię, antropologię czy jakąkolwiek inną naukę. To jedno z pierwotnych słów, „które wskazują na rzeczywistość dotyczącą człowieka jako całości, jako osoby cielesno-duchowej”.

1996, nr 1, ss. 28–37.

³⁷ Por. Archimandrite Serge [Yazadjieff], *Quelques traits orthodoxes chez Blaise Pascal*, „Вестник Русского западно-европейского Патриаршего экзархата – Messenger de l’Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale: Revue trimestrielle” 1961, nr 38–39, ss. 10–10. 105–120.

³⁸ Н.К. Гаврюшин, Б.П. Вышеславцев и его философия сердца, „Вопросы философии” 1990, nr 4, ss. 55–62.

³⁹ Por. А.А. Овчаров, *Основы идеал-реалистической теории интуиции (Анализ интуитивизма Н.О. Лосского в контексте феноменологии и философии всеединства)*, Кемерово, Кузбассвузиздат, 1999.

⁴⁰ Por. Н.О. Лосский (recenzja), Б. Вышеславцев..., op. cit., s. 101.

⁴¹ Por. Encyklika, *Dilexit nos*, 10. O braku serca pisze też katolicki myśliciel Hildebrand. Książka pt. *Serce von Hildebranda* (przeł. J. Koźbiał, Poznań, W Drodze, 1985) to głęboka filozoficzno-religijna analiza ludzkiej uczuciowości i wnikliwe rozważania na temat uczuciowości Boga-Człowieka.

Jak pisze dalej papież, abstrakcyjny, naukowy język, choć precyzyjny, nie potrafi oddać tej pełni znaczenia, którą niesie symbol „serca”. Gdy mówimy o sercu w sensie duchowym, egzystencjalnym, dotykamy istoty osoby – tego, co ją jednoczy, co ją konstytuuje jako jedność cielesno-duchową. W ten sposób „serce” staje się bramą do rozpoznania siebie jako całości, nie tylko jako sumy części czy funkcji⁴².

Wnioski – zbyt wiele wspólnego, by to lekceważyć

- 1) Antropologia (duchowość, ontologia, metafizyka, logika, mistyka) serca to pierwotny, wspólny fundament, obecny w Biblii i u Ojców Kościoła.
- 2) Ontologia serca jako centrum osoby jest fundamentem personalizmu chrześcijańskiego.
- 3) Antropologia integralna w oparciu o *ontologię serca* jest obecna na Wschodzie i Zachodzie. Najnowsza encyklika papieska *Dilexit nos* jest tego dowodem i dlatego ma tak wielkie znaczenie⁴³.
- 4) Wspólne przenikanie ontologii serca i ontologii uczuć w filozofii rosyjskiej i filozofii zachodniej (Wyszesławcew i Scheler) było od dawna.
- 5) Kard. Špidlík, jako jezuita śledził te analogie nawet w duchowości jezuickiej, zasadniczo odrzucanej przez teologię prawosławną (św. Ignacy nazwany jest „mistrzem uczuć” w ostatniej encyklice, na podstawie opinii pierwszych jezuitów)⁴⁴.

⁴² Por. Encyklika, *Dilexit nos*..., op. cit., 15.

⁴³ Jest ona związana także z personalizmem, zwłaszcza teologicznym. Znaczące jest, że ostatnia encyklika *Dilexit nos* odwołuje się także do twórczości Dostojewskiego, wielkiego personalisty chrześcijańskiego.

⁴⁴ Por. T. Spidlik, *Ignacy Loyola a duchowość Wschodu*, przeł. Ł. Skuza, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2001. Czytamy też w encyklice *Dilexit nos*: „Duchowość Towarzystwa Jezusowego zawsze proponowała «dogłębne poznanie Pana [...], abym Go więcej kochał i więcej szedł w Jego ślady». Św. Ignacy w swoich Ćwiczeniach Duchowych zachęca nas, by stanąć przed Ewangelią, która mówi, że «zraniono włócznią bok Jego wypłynęła krew i woda». Gdy odpowiadający rekolekcje staje przed zranionym boki Chrystusa, Ignacy proponuje mu wejść do Serca Chrystusa. To droga do osiągnięcia dojrzałości własnego serca pod opieką «mistrza uczuć», jak określił to św. Piotr Faber w jednym z listów do św. Ignacego. Również o Juan Alfonso de Polanco wspomina o tym w swojej biografii św. Ignacego: «Kardynał Contarini przyznawał, że znalazł w Ojcu Ignacym mistrza uczuć». Rozmowy proponowane przez św. Ignacego są istotną częścią takiego wychowania serca, tak abyśmy słyszeli i smakowali sercem przesłanie Ewangelii i rozmawiali o tym z Panem. Św. Ignacy mówi, że możemy przekazywać Panu nasze sprawy i prosić Go o radę na ich temat. Każdy rekolektant może dostrzec, że w Ćwiczeniach ma miejsce dialog serca z sercem”.

Literatura

- Abdallah-Krzepkowska B.S., *Praktyki cielesne w sufizmie*, [w:] *Joga w kontekstach kulturowych*, t. 4, red. A.A. Gomółka, K.I. Gęsikowska, D.K. Wasilewska, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021, ss. 35–55.
- Agni Yoga Society, [w:] <https://web.archive.org/web/20170313074855/http://www.agniyoga.org/index.php> [dostęp: 6.04.2025].
- Archimandrite Serge [Yazadjieff], *Quelques traits orthodoxes chez Blaise Pascal*, „Вестник Русского западно-европейского Патриаршего экзархата – Messenger de l’Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale: Revue trimestrielle” 1961, nr 38–39, ss. 10–10 (105–120).
- Card. Tomáš Špidlík, [w:] <https://www.centroaletti.com/spidlik/> [dostęp: 7.04.2025].
- Hildebrand D. von, *Istota miłości*, przeł. W. Paluchowski CM, Warszawa, Wydawnictwo Fronda, 2021, 680 ss.
- Hildebrand D. von, *Serce*, przeł. J. Koźbiał, Poznań, W Drodze, 1985, 190 ss.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*.
- Kłodkowski P., *Homo mysticus hinduizmu i islamu. Mistyczny ruch bhakti i sufizmu*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1998, 212 ss.
- Kraśniewska J., *The anthropology of the heart as a way to ecumenical dialogue*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio” 2021, t. 48, nr 4, ss.118–132, <https://doi.org/10.34766/fetr.v48i4.1033>.
- Krocak J., *Palamas i Florenski. Metafizyka serca w patrystycznej i rosyjskiej tradycji filozoficznej i literackiej*, ss. 69–82, [w:] *Metafizyka a literatura w kulturze rosyjskiej. Метамфизика и литература в русской культуре*, red. T. Obolevitch, Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe, 2012, 399 ss.
- Nardin F., *Le cœur: intégrité de l’homme entier. Le cardinal Spidlik, entre Orient et Occident*, Paris, Lethielleux, 2011, [w:] https://www.paroleetsilence.com/Le-cœur-integrite-de-l-homme-entier_oeuvre_9741.html [dostęp 5.04.2025].
- Naumowicz J., *Nowa Filokalia. Droga do modlitwy serca*, Kraków, Esprit, 2024, ss. 376.
- Papież Franciszek, Encyklika *Dilexit nos – o miłości ludzkiej i Bożej Serca Jezusa Chrystusa*.
- Scheler M., *Istota i formy sympatii*, przeł. A. Węgrzecki, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, 436 ss.
- Serr J., Clément O., *Modlitwa serca*, Lublin, Kerygma, 1993, 102 ss.
- Špidlík T., *Esperienza spirituale dell’Oriente cristiano*, ss. 210–221, [w:] *Corso di spiritualità. Esperienza – sistematica – proiezione*, red. B. Secondin, T. Goffi, Brescia, Queriniana, 1989, 792 ss.

- Špidlík T., *Ignacy Loyola a duchowość Wschodu*, przeł. Ł. Skuza, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2001, 216 ss.
- Špidlík T., *Il cuore e lo Spirito. La dottrina spirituale di Teofane il Recluso*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2004, 368 ss.
- Špidlík T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa, Wydawnictwo Księży Marianów, 2000, 531 ss.
- Walicki A. (red.), *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna (1825–1861)*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 432 ss.
- Бурханов Р.А., Гагарин А.С., *Метафизика сердца и любви в западной и отечественной философской традиции*, ред. Р.А. Бурханов, Екатеринбург 2007, 348 ss.
- Вышеславцев Б., *Сердце в христианской и индийской мистике*, Paris, YMCA Press, 1929 [77 ss.]
- Гаврюшин Н.К., Б.П. Вышеславцев и его философия сердца, „Вопросы философии” 1990, nr 4, ss. 55–62.
- Евдокимов М., *Сердце в восточной традиции и в «Мыслях» Паскаля*, „Страницы” 1996, nr 1, ss. 28–37.
- Елистратов С.Г., *«Философия сердца» Памфила Юркевича*, Киев 1996, [w:] <http://cheloveknauka.com/filosofiya-serdtsa-pamfila-yurkevicha#ixzz52T-5fGal2> [dostęp: 3.04.2025].
- Лебеденко А.А., *Философия сердца Григория Сковороды: концепция цельности человека и мира*, „Труды Объединенного Научного Центра проблем космического мышления” (Москва) 2009, t. 2, ss. 240–253.
- Лебеденко А.А., *Философия сердца в культурном пространстве России*, [w:] *Культура – синтез действенного блага: Материалы Международного общественного форума, Пермь, 6–9 июля 2006 г.*, Москва, Пермское региональное отделение Международной Лиги защиты культуры, 2007, ss. 43–53.
- Лосский Н.О. (recenzja), Б. Вышеславцев, *Сердце в христианской и индийской мистике*, „Путь” 1931, nr 28, s. 101.
- Овчаров А.А., *Основы идеал-реалистической теории интуиции (Анализ интуитивизма Н.О. Лосского в контексте феноменологии и философии всеединства)*, Кемерово, Кузбассвуиздат, 1999, 215 ss.
- Палама Г., *Триады в защиту священно-безмолвствующих*, пер., послесл. и ком. В. Вениаминова, Москва, 2003, 344 ss.
- Симаков Н., *Философия сердца в мирозерцании Ф.М. Достоевского и И.А. Ильина*, [w:] https://ruskline.ru/analitika/2013/12/4/filosofiya_serdca_v_mirosozercanii_fm_dostoevskogo_i_ia_ilina/ [dostęp: 5.04.2025].

References

- Abdallah-Krzepkowska B.S., *Praktyki cielesne w sufizmie* [Corporeal Practices in Sufism], [in:] *Joga w kontekstach kulturowych* [Yoga in Cultural Contexts], vol. 4, A.A. Gomółka, K.I. Gęsikowska, D.K. Wasilewska (Eds.), Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021, pp. 35–55.
- Agni Yoga Society*. Available at: <https://web.archive.org/web/20170313074855/http://www.agniyoga.org/index.php> [accessed: 6.04.2025].
- Archimandrite Serge [Yazadjieff], *Quelques traits orthodoxes chez Blaise Pascal*, „Messager de l’Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale: Revue trimestrielle” 1961, nr 38–39, ss. 10–10 (105–120).
- Burhanov R.A., Gagarin A.S., *Metafizyka serca i ljubvi v zapadnoj i otechestvennoj filozofskoj tradicii*: kolektiv. monogr. otv. [Metaphysics of the Heart and Love in Western and Otechestvennoy Philosophical Tradition: Collected Works] R.A. Burhanov (Ed.), Ekaterinburg 2007.
- Card. Tomáš Špidlik. Available at: <https://www.centroaletti.com/spidlik/> [accessed: 7.04.2025].
- Elistratov S.G., «*Filosofija serca*» Pamfila Jurkevicha, Kiev 1996. Available at: <http://cheloveknauka.com/filosofiya-serdtsa-pamfila-yurkevicha#ixzz52T5fGal2> [accessed: 3.04.2025].
- Evdokimov M., *Serdce v vostochnoj tradicii i v «Mysljah» Paskalja* [The Heart in the Eastern Tradition and in Pascal’s “Pensées”], Stranicy, 1996, nr 1, pp. 28–37.
- Gavrjushin N.K., *B.P. Vysheslavcev i ego filosofija serca* [V.P. Vysheslavtsev and His Philosophy of the Heart], „Voprosy filosofii” [„Questions of Philosophy”] 1990, no. 4, pp. 55–62.
- Hildebrand D. von, *Istota miłości* [The Essence of Love], trans. W. Paluchowski CM, Warszawa, Wydawnictwo Fronda, 2021, 680 pp.
- Hildebrand D. von, *Serce* [Heart], trans. J. Koźbiał, Poznań, W Drodze, 1985, 190 pp.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* [Encyclical “Fides et ratio”].
- Kłodkowski P., *Homo mysticus hinduizmu i islamu. Mistyczny ruch bhakti i sufizmu* [Homo Mysticus of Hinduism and Islam. The Mystical Movement of Bhakti and Sufism], Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1998, 212 pp.
- Kraśniewska J., *The Anthropology of the Heart as a Way to Ecumenical Dialogue*, “Quarterly Journal Fides et Ratio” 2021, vol. 48, no. 4, pp. 118–132, <https://doi.org/10.34766/fetr.v48i4.1033>.
- Krocak J., *Palamas i Florenski. Metafizyka serca w patrystycznej i rosyjskiej tradycji filozoficznej i literackiej* [Palamas and Florenski. The Metaphysics of the Heart in the Patristic and Russian Philosophical and Literary Tradition], pp.69–82, [in:]

- Metafizyka a literatura w kulturze rosyjskiej* [Metaphysics and Literature in Russian Culture], T. Obolevitch (Ed.), Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe, 2012, 399 pp.
- Lebedenko A. A., *Filosofija serdca Grigorija Skovorody: koncepcija cel'nosti cheloveka i mira* [Grigoriy Skovoroda's Philosophy of the Heart: The Concept of Human Wholeness and Peace], Trudy Ob#edinennogo Nauchnogo Centra problem kosmicheskogo myshlenija [Proceedings of the United Scientific Center for Problems of Cosmic Thinking], Moskva, 2009, t. 2, pp. 240–253.
- Lebedenko A.A., *Filosofija serdca v kul'turnom prostranstve Rossii*, [in:] *Kul'tura – sintez dejstvennogo blaga: Materialy Mezhdunarodnogo obshhestvennogo foruma* [Philosophy of the Heart in the Cultural Space of Russia, Culture – Synthesis of Effective Good: Proceedings of the International Public Forum], Perm', 6–9 ijulja 2006 g., Moskva, Permskoe regional'noe otdelenie Mezhdunarodnoj Ligi zashhity kul'tury, 2007, pp. 43–53.
- Losskij N. O. (recenzja), B. Vysheslavcev, *Serdce v hristianskoj i indijskoj mistike* [B. Vysheslavcev, Hearts in Christian and Indian Mysticism], „Put” 1931, no. 28, p. 101.
- Nardin F., *Le cœur: intégrité de l'homme entier. Le cardinal Spidlik, entre Orient et Occident*, Paris, Lethielleux, 2011. Available at: https://www.paroleetsilence.com/Le-coeur-integrite-de-l-homme-entier_oeuvre_9741.html [accessed: 5.04.2025].
- Naumowicz J., *Nowa Filokalia. Droga do modlitwy serca* [The New Philokalia: The Path to Prayer of the Heart], Kraków, Esprit, 2024, 376 pp.
- Ovcharov A. A., *Osnovy ideal-realisticheskoi teorii intuiicii (Analiz intuitivizma N.O. Losskogo v kontekste fenomenologii i filosofii vseedinstva)* [Fundamentals of the Ideal-Realistic Theory of Intuition (Analysis of n.o. Lossky's Intuitionism in the Context of Phenomenology and the Philosophy of All-Unity)], Kemerovo, Kuzbassvuzizdat, 1999, 215 pp.
- Palama G., *Triady v zashhite svjashhenno-bezmolvstvujushchih* [Triads in Defense of the Sacredly Silent], trans., afterword and commentary by V. Veniaminov, Moskva, 2003, pp. 344.
- Papież Franciszek, Encyklika *Dilexit nos – o miłości ludzkiej i Bożej Serca Jezusa Chrystusa* [Encyclical Letter „Dilexit nos” on the Human and Divine Love of the Heart of Jesus Christ].
- Scheler M., *Istota i formy sympatii* [The Essence and Forms of Sympathy], trans. A. Węgrzecki, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, 436 pp.
- Serr J., Clemént O., *Modlitwa serca* [Prayer of the Heart], Lublin, Kerygma, 1993, 102 pp.

- Simakov N., *Filosofija serdca v mirosoczercanii F.M. Dostoevskogo i I.A. Il'ina* [Philosophy of the Heart in the Mirosoczercanii of f.m. Dostoevsky and i.a. Ilyin]. Available at: https://ruskline.ru/analitika/2013/12/4/filosofiya_serdca_v_mirosoczercanii_fm_dostoevskogo_i_ia_ilina/ [accessed: 5.04.2025].
- Špidlik T., *Esperienza spirituale dell'Oriente cristiano* [Spiritual Experience of the Christian East], [in:] *Corso di spiritualità. Esperienza – sistematica – proiezione* [Spirituality Course. Experience – Systematic – Projection], B. Secondin, T. Goffi (Eds.), Brescia, Queriniana, 1989, pp. 210–221.
- Špidlik T., *Ignacy Loyola a duchowość Wschodu* [Ignatius of Loyola and the Spirituality of the East], transl. Ł. Skuza, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2001, 216 pp.
- Špidlik T., *Il cuore e lo Spirito. La dottrina spirituale di Teofane il Recluso* [The Heart and the Spirit. The Spiritual Doctrine of Theophanes the Recluse], Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2004, 368 pp.
- Špidlik T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka* [Russian Thought. Another Vision of Man], trans. J. Dembska, Warszawa, Wydawnictwo Księży Marianów, 2000, 531 pp.
- Vysheslavcev B., *Serdce v hristianskoj i indijskoj mistike* [The Heart in Christian and Indian Mysticism], Paris, YMCA Press, 1929.
- Walicki A. (Ed.), *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna (1825–1861)* [Russian Philosophical and Social Thought (1825–1861)], Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961, 432 pp.